

Daria Bręczewska-Kulesza*

orcid.org/0000-0002-9281-0312

Rola zieleni w dawnych azylach dla psychicznie chorych i jej współczesne adaptacje na przykładzie pruskich prowincjonalnych zakładów leczniczo-opiekuńczych

Role of Greenery in Former Asylums for the Mentally Ill and Its Contemporary Adaptations Based on the Example of Prussian Provincial Treatment and Care Facilities

Słowa kluczowe: ogrody historyczne, szpitale psychiatryczne, rewitalizacja, adaptacja

Keywords: historical gardens, psychiatric hospitals, restoration, adaptation

Wprowadzenie

Parki i ogrody wzbogacały miasta i przedmieścia ośrodków miejskich¹. Były ozdobnym tłem dla architektury, miały funkcje rekreacyjne, użytkowe lub terapeutyczne². Specyficzną rolę odgrywały przy obiektach medycznych, szczególnie przy XIX-wiecznych zakładach dla psychicznie chorych. Wykorzystywano je tam jako miejsce do terapii poprzez pracę, do wypoczynku i ruchu na świeżym powietrzu, do podbudowania finansów zakładu czy wreszcie tworzenia reprezentacyjnych przestrzeni.

Celem pionierów psychiatrii z przełomu XVIII i XIX wieku była poprawa stanu chorego, a nie tylko sprawowanie nad nim opieki³. Tworzono więc miejsca, w których można było zapewnić chorym spokój i zajęcia pomocne w terapii. Na terenie Prus początkowo adaptowano istniejące budowle, np. sekularyzowane klasztory. Od połowy XIX stulecia wznoszono specjalnie w tym celu zaprojektowane zespoły budynków, które z biegiem czasu przekształcano, dopasowując do potrzeb medycyny. Ogrody i parki od początku były

Introduction

Parks and gardens enriched cities and suburbs of urban centers.¹ They were a decorative background for architecture, and performed leisure, utility or therapeutic functions.² A specific role was played by medical facilities, especially by nineteenth-century institutions for the mentally ill. Greenery was used there for occupational therapy, for leisure and exercise outdoors, to support the finances of the institution, and finally to create formal spaces.

At the turn of the eighteenth century, psychiatry pioneers aimed to improve the condition of the sick rather than to only care for them.³ Therefore, places were created where the ill could be provided with peace and quiet and with therapy supporting activities. In Prussia, existing buildings such as secularized monasteries were initially adapted. Starting from the mid-nineteenth century, specially designed complexes of buildings were erected, which were transformed over time to satisfy medical needs. From the onset, the gardens and parks represented an integral part of asylums. They

* dr hab., Wydział Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska Politechniki Bydgoskiej

* *D.Sc. Ph.D., Faculty of Construction, Architecture and Environmental Engineering of the Bydgoszcz University of Science and Technology*

Cytowanie / Citation: Bręczewska-Kulesza D. Role of Greenery in Former Asylums for the Mentally Ill and Its Contemporary Adaptations Based on the Example of Prussian Provincial Treatment and Care Facilities. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 70:101–116

Otrzymano / Received: 26.07.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 15.01.2022

doi: 10.48234/WK70GREENERY

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

integralną częścią azylów. Sprzyjały kreowaniu atmosfery harmonii i „kojącego nerwy” spokoju. Praca i wypoczynek na świeżym powietrzu, w ogrodzie i parku były ważnymi elementami terapii. Nic dziwnego, że zieleńce szybko stały się jedną z charakterystycznych cech założeń zakładów dla psychicznie chorych.

Znaczenie i miejsce zieleni w historycznych azylach

Projektanci azylów, psychiatrzy i architekci przywiązywali ogromną wagę do założeń zielonych w planowanych zakładach. Wiele uwagi poświęcano wyborowi miejsca pod budowę, np. ze względów krajobrazowych. Według opinii ówczesnych alienistów zakład powinien być znajdować się w takim miejscu, aby z okien sal dla pacjentów i z ogrodów rozciągał się widok na rozległy i spokojny krajobraz. Miało to kojąco wpływać na nerwy. Wykorzystywano harmonię układów komponowanej zieleni, widokowo poszerzanej o sąsiadujące tereny naturalne jak lasy, góry czy plaże. Taką zasadę przyjęli również niemieccy prekursorzy psychiatrii, którzy zwracali uwagę na „walory” okolicy, w jakiej chciano założyć czy wybudować azyl [Rohde, Wolschke-Bulmahn 2004, s. 46–49]. Pionier pruskiej psychiatrii Christian Reil zalecał usytuowanie zakładu w pięknej okolicy, wśród strumieni i jezior, wzgórz i pól uprawnych [Reil 1803].

Szereg nowych pomysłów dotyczących projektowania zakładów dla psychicznie chorych wprowadził niemiecki alienista Christian Roller. Wykorzystane zostały w nowym, modelowym zakładzie, wzniesionym według jego pomysłu w Illenau w roku 1842. W publikacji [Roller 1830], w której opisał swoją koncepcję azylu, podkreślał wpływ otoczenia, przyrody i świeżego powietrza na pacjentów. Azyl w Illenau usytuowano u podnóża Hornisgrinde, najwyższej góry północnego Schwarzwaldtu, stanowiącej piękne tło krajobrazowe dla szpitala. Do zakładu należało 14 ha ziemi, gdzie na polach i w ogrodach mogli pracować pacjenci w ramach terapii zajęciowej. W centralnej części założenia umieszczono reprezentacyjny zieleńiec, poprzedzony obsadzoną drzewami aleją. Przy każdym z oddziałów wyznaczono prostokątne, otoczone murami ogrody dla pacjentów ze starannie zaplanowanymi nasadzeniami. Pensjonariusze mogli tam odpoczywać na świeżym powietrzu, uprawiać sport czy dbać o rabaty kwiatowe [Schüle 1910, s. 1–9].

Na znaczenie „zieleni” w terapii zwracano uwagę w trwającej przez całe XIX stulecie dyskusji na temat kształtowania założeń azylów dla potrzeb psychiatrii. Wśród licznych głosów na ten temat warto wspomnieć szerokie rozważania dotyczące wzorcowych zakładów dla psychicznie chorych, opublikowane na łamach „Deutsche Bauzeitung” w roku 1855 przez wiedeńskiego architekta Ludwiga Förstera [1855, s. 318–319]. Część artykułu autor poświęcił konieczności zapewnienia chorym możliwości aktywnego spędzania czasu na świeżym powietrzu. Zalecał urządzenie ogrodów bezpośrednio przy każdym

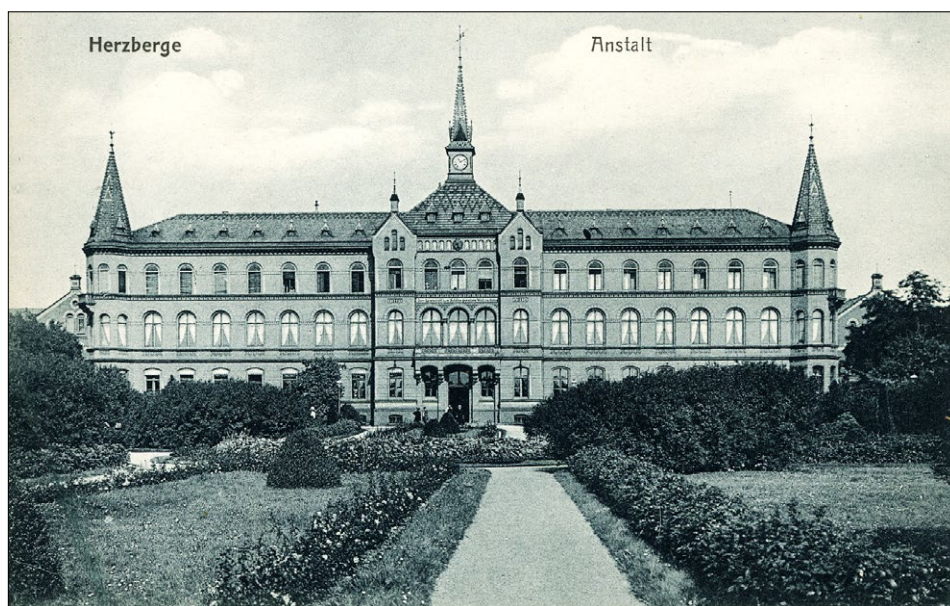
were conducive to creating an atmosphere of harmony and “nerve-soothing” peace and quiet. Labor and leisure outdoors, with fresh air, in the gardens and parks were important items of therapy. No wonder that green areas quickly became one of the characteristic features of facilities for mentally ill patients.

The meaning and place of greenery in historic asylums

The asylum designers, psychiatrists and architects placed great emphasis on green layouts at planned facilities. Much attention was paid to construction site selection, for instance, for landscape reasons. According to the opinion of alienists of the time, the facility should be located in such a place that the windows of the patients’ rooms and the gardens would offer a view of a vast and peaceful landscape. It was supposed to have a soothing effect on the nerves. The harmony of arrangements of composed greenery was used, with the view extended to include neighboring natural areas such as forests, mountains or beaches. This principle was also adopted by the German pioneers of psychiatry, who paid attention to the “qualities” of the surroundings where they wanted to establish or build an asylum [Rohde, Wolschke-Bulmahn 2004, p. 46–49]. A pioneer of Prussian psychiatry, Christian Reil, recommended locating an asylum in beautiful surroundings, among streams and lakes, hills and farmland [Reil 1803].

A number of new ideas concerning the design of mental asylums were introduced by the German alienist Christian Roller. In a publication [Roller 1830] in which he described his concept of an asylum, he emphasized the impact of the environment, nature, and fresh air on patients. The Illenau asylum was located at the foot of the Hornisgrinde, the highest mountain in the northern Black Forest, providing a beautiful scenic landscape for the hospital. The facility site comprised 14 ha of land where patients could work in the fields and gardens as part of their occupational therapy. In the central part of the complex there was a formal green area, preceded by a tree-lined avenue. Rectangular walled patient gardens with carefully planned plantings were designated at each of the wards. The residents could rest there in the fresh air, practice sports or take care of flower beds [Schüle 1910, p. 1–9].

The significance of greenery in therapy was emphasized in the discussion on the design of asylums for psychiatry, which lasted throughout the nineteenth century. Among numerous voices on the subject, extensive deliberations should be mentioned with reference to the model institutions for the mentally ill published in the “Deutsche Bauzeitung” in 1855 by Viennese architect Ludwig Förster [1855, p. 318–319]. A part of the article was devoted to the necessity of providing patients with an option of spending time actively outdoors. He recommended arranging gardens directly at each ward. He emphasized the significance of good

Ryc. 1. Irren-Anstalt Herzberge der Stadt Berlin, Lichtenberg (obecnie KEH Berlin), budynek administracji z poprzedzającą go zielenią; pocztówka z ok. 1914 z kolekcji KEH.

Fig. 1. Irren-Anstalt Herzberge der Stadt Berlin, Lichtenberg (now KEH Berlin), administration building with preceding greenery; postcard dating back to approx. 1914 from the KEH collection.

oddziale. Zwracał uwagę na konieczność dobrego doświetlenia i przewietrzania zieleńców oraz zapewnienia pięknego widoku na okolicę, a także wzbogacania zieleńców fontannami i małą architekturą. Ze względów bezpieczeństwa ogrody miały być otoczone murami, które można ulokować w rowach, aby nie zasłaniały widoku. Podobne wskazówki zamieszczano również w podręcznikach dla architektów i budowniczych, np. „Handbuch der Architektur” [Funk 1891, s. 1–60]. Tu autor dodatkowo rekomendował wprowadzenie modnych wówczas kręgielni w ogrodach dla mężczyzn.

Zgodnie z zaleceniami zakłady dla psychicznie chorych zazwyczaj lokowano na obrzeżach miast. Wybierano tereny leżące nad jeziorem lub rzeką, w sąsiedztwie lasu, wzgórz lub łąk, w ładnych okolicach spacerowych i krajobrazowych. W związku z koniecznością obniżania kosztów utrzymania zakładu oraz zaleceniami terapii przez pracę korzystne było zakładanie przy azylach gospodarstw rolnych, co wymagało zakupu dodatkowego arealu.

Zieleń odgrywała bardzo ważną rolę w kształtowaniu układu urbanistycznego azylów. W zakładach występowało kilka typów ogrodów oraz parki. Naprzeciwko wjazdu na teren azylu zazwyczaj usytuowany był budynek administracyjny poprzedzony przez reprezentacyjny skwer w formie okrągłego lub owalnego trawnika, podzielonego alejkami. Wewnątrz sytuowano symetrycznie rozmieszczone klomby kwiatowe, grupy krzewów, a na środku kompozycję spinały iglaste lub liściaste solitery [Bręczewska-Kulesza 2020, s. 80–82].

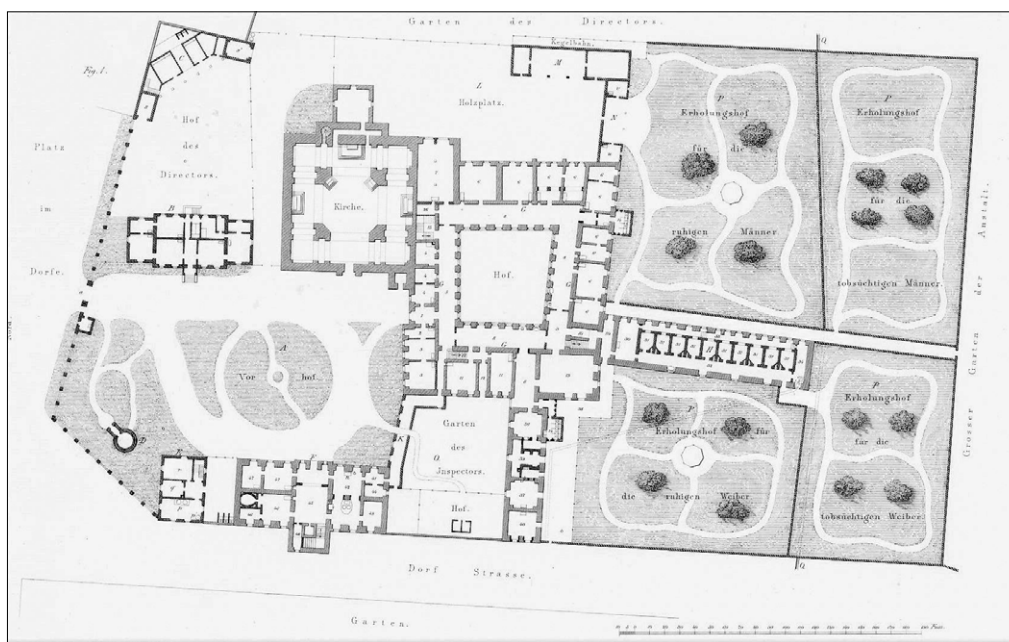
Dalej zieleń kształtowano w zależności od układu budynków. Pruskie azyle wznoszono w układzie zamkniętym, z budynkami ustawionymi wokół prostokątnego dziedzińca, lub w układzie otwartym, gdzie

insolation and ventilation of green areas and providing a beautiful view of the surroundings, as well as enriching green areas with fountains and landscape architecture. For safety reasons, the gardens were to be surrounded by walls, which could be located in ditches so as not to obstruct the view. Similar guidelines were also included in textbooks for architects and builders, e.g., *Handbuch der Architektur* [Funk 1891, p. 1–60]. Here, the author additionally recommended the introduction of bowling alleys in gardens for men, which were fashionable at the time.

According to the recommendations, facilities for the mentally ill were usually located in suburban areas of cities. The sites chosen were usually located on lakesides or riversides, near forests, hills or meadows, in pleasant strolling and picturesque areas. In connection with the necessity of lowering the costs of facility maintenance and occupational therapy recommendations, it was advantageous to establish farms near asylums, which required the purchase of additional acreage.

Greenery played a very important role in shaping the urban layout of asylums. There were several types of gardens and parks on asylum sites. Opposite the entrance to an asylum, there was usually an administrative building preceded by a formal square in the form of a round or oval lawn, divided by alleys. Inside, there were symmetrically placed flower beds, groups of shrubs, and in the center, the composition was tied together by coniferous or deciduous solitaires [Bręczewska-Kulesza 2020, p. 80–82].

Further greenery was shaped depending on the building layout. The Prussian asylums were built in a closed layout, with buildings arranged around a rectangular courtyard, or in an open layout, where patients'

Ryc. 2. Provinzial-Irrenanstalt Owinsk, plan sytuacyjny; źródło: Bauausführungen des preußischen Staats, 1836, 2, fig. 16.
 Fig. 2. Provinzial-Irrenanstalt Owinsk, site plan; Source: Bauausführungen des preußischen Staats, 1836, 2, fig. 16.

oddziały dla pacjentów sytuowano w wolno stojących pawilonach. Zawsze towarzyszyły im osobne ogrody, dyskretnie wydzielone nierzucającymi się w oczy ogrodzeniami zasłoniętymi żywopłotami. Jedynie ogrody przy oddziałach dla niebezpiecznych pacjentów otaczano ze względów bezpieczeństwa wysokimi murami. W dużych założeniach pawilonowych na osi zakładu umieszczano budynki administracyjno-gospodarcze ujęte alejami, obsadzonymi drzewami i krzewami, czasem wprowadzano też trawniki, tworząc zielone esplanady [Bręczewska-Kulesza 2020, s. 80–82]. W niektórych zakładach wśród zieleni umieszczano „budynki towarzyskie” służące rozrywce i modlitwie [Bręczewska-Kulesza 2019, s. 61–72].

Ponadto w wielu założeniach urządzano duże parki, gdzie spokojni pacjenci mogli spacerować. Tu cenne były tereny o dużych walorach krajobrazowych, położone na przykład nad rzeką czy jeziorem. Ważną część zakładów stanowiły użytkowe ogrody warzywne oraz sady. Tam pensjonariusze mogli pracować, a wyhodowane warzywa i owoce wzbogacały szpitalne menu.

Powojenne losy zakładów dla psychicznie chorych

II wojna światowa i akcja T4, podczas której hitlerowcy wymordowali ok. 200 tysięcy pacjentów szpitali psychiatrycznych, położyły kres ponad 100-letniemu rozwojowi architektury azylowej. W czasie wojny w znacznej części zakładów zakwaterowano wojsko, inne działały jako pomocnicze szpitale polowe. Do azylów, które nadal pozostały zakładami dla psychicznie chorych, przywożono pacjentów z całych Niemiec i tam byli eksterminowani lub umierali z głodu i chorób⁴.

wards were located in detached pavilions. They were always accompanied by separate gardens, discreetly separated by unobtrusive fences covered by hedges. Only the gardens at the wards for dangerous patients were surrounded by high walls for safety reasons. In large pavilions, administrative and economic buildings were placed on the axis of the facility and were covered with alleys lined with trees and bushes, sometimes lawns were also introduced, creating green esplanades [Bręczewska-Kulesza 2020, p. 80–82]. In some establishments, “social buildings” for entertainment and prayer were placed among the greenery [Bręczewska-Kulesza 2019, p. 61–72].

In addition, many establishments had large parks where peaceful patients could go on a stroll. Here, areas of great scenic value, located, for instance, by a river or a lake, were prized. Utility vegetable gardens and orchards were an important part of the facilities. Residents could work there, and the vegetables and fruits grown enriched the hospital menu.

Post-war fate of facilities for the mentally ill

The Second World War and Operation T4, during which the Nazis murdered some 200,000 mental hospital patients, brought an end to more than 100 years of asylum architecture. During the war, a significant number of facilities housed the military; others were used as auxiliary field hospitals. Patients from all over Germany were brought to the asylums, which remained asylums for the mentally ill, and there they were either exterminated or died of starvation and disease.⁴

The fate of the asylums after the war varied. Some were used to house military units or correctional facil-

Losy azylów po wojnie różnie się potoczyły. W niektórych ulokowano jednostki wojskowe czy zakłady poprawcze, inne wykorzystywano do celów edukacyjnych. Były i takie, które popadły w ruinę lub zostały rozbrane. Jednak na terenach dawnych Prus duża część azylów powróciła do funkcji medycznych – zakładów psychiatrycznych lub szpitali o innym profilu, pozostając wartościowymi przykładami dziedzictwa kulturowego. W azylach pozostały założenia zielone z wieloma cennymi gatunkami drzew. Ogrody wykorzystywane są przez pacjentów. Często stanowią przykłady dobrze zachowanej i zadbanej zieleni. Miasta rozrosły się i wchłonęły w swoją strukturę szpitale, przez co nie są one już położone na ich obrzeżach, lecz stanowią części miejskich dzielnic. Parki szpitalne, sąsiadując z osiedlami bloków, są cennymi rezerwuarami zieleni dla mieszkańców i zwierząt.

Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na te często zapomniane bądź niedoceniane zespoły ogrodowo-parkowe oraz pokazanie dobrych wzorów ich wykorzystania. Zrewaloryzowane, zadbane i odpowiednio eksploatowane stanowią nie tylko cenne przykłady historycznej zieleni, ale również świadectwo dziedzictwa kulturowego i rozwijającej się ówczesnie psychiatrii, której niektóre metody są aktualne do dziś.

Materiały i metody badawcze

Rozwój psychiatrii i wzrost zapotrzebowania na opiekę psychiatryczną spowodował, że w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku na terenie zjednoczonych Niemiec istniało ponad 400 publicznych i prywatnych placówek opiekujących się psychicznie chorymi. W tej grupie świetnym materiałem badawczym są pruskie, prowincjalne zakłady leczniczo-opiekuńcze dla psychicznie chorych, wznoszone sukcesywnie we wszystkich prowincjach Prus od początku XIX wieku. Około połowy stulecia placówki zaczęto umieszczać w odrębnych założeniach architektoniczno-urbanistycznych, budowanych według wskazówek współpracujących z architektami psychiatrów. Zakłady znajdowały się pod nadzorem państwa i władz prowincji, dzięki czemu stanowią dość jednorodną grupę⁵. Na podstawie badań przeprowadzonych w kilku dawnych pruskich prowincjach do dalszych studiów wybrane zostały zakłady reprezentujące typowe rozwiązania założeń zielonych z różnych okresów rozwoju azylów.

Doskonałym materiałem badawczym są projekty zieleńców i parków, niestety tylko nieliczne plany dotrwały do naszych czasów. Do rzadkości należą zachowane plany ogrodów, na których zaznaczono i opisano nasadzenia. Bardzo cennym dokumentem jest projekt całego założenia zielonego wykonany przez pruskiego architekta krajobrazu Petera Josepha Lenné (1789–1866) dla „Provinzial-Irren-Heil- und Pflgeanstalt” w Lengerich [Lenné 1863]. Często układ zieleni został naszkicowany na planach sytuacyjnych założeń, np. na planie zakładu w Münster. Interesującym materiałem badawczym są ilustracje przedstawiające widoki zało-

ities, others were used for educational purposes. There were also those that fell into disrepair or were demolished. However, in the former Prussian territory, a large part of asylums returned to their medical functions—psychiatric institutions or hospitals of a different profile, remaining valuable examples of cultural heritage. In such asylums, green projects with numerous valuable tree species remained. The gardens are used by patients. They are often examples of well-preserved and well-maintained greenery. Cities have grown and absorbed hospitals into their structure, so that they are no longer located in their suburban areas, but are part of urban districts. The hospital parks, adjacent to apartment buildings, are valuable reservoirs of greenery for residents and animals.

The aim of this article is to draw attention to these often forgotten or underestimated garden-park complexes and to show good examples of their use. Revitalized, well-maintained and properly operated, they are not only valuable examples of historical greenery, but also a testimony of cultural heritage and the psychiatry developed at that time, with some methods still valid today.

Research materials and methodology

The development of psychiatry and the growing demand for psychiatric care meant that by the 1890s there were more than 400 public and private facilities caring for the mentally ill in united Germany. In this category, the Prussian provincial facilities for the treatment and care for the mentally ill, built successively in all provinces of Prussia from the beginning of the nineteenth century, provide excellent research inputs. Around the middle of the century, such institutions began to be located in separate architectural and urban complexes, built according to the guidelines of psychiatrists cooperating with architects. The facilities were under the supervision of the state and provincial authorities, which makes them a fairly homogeneous group.⁵ On the basis of research carried out in several former Prussian provinces, plants representing typical solutions of green projects from different periods of asylum development were selected for further study.

An excellent research inputs are provided by the designs of green areas and parks, unfortunately only a few plans survived until present times. Surviving plans of gardens, on which plantings were marked and documented, belong to rarities. One very valuable document is the design of an entire green area made by Prussian landscape architect Peter Joseph Lenné (1789–1866) for the “Provinzial-Irren-Heil- und Pflgeanstalt” in Lengerich [Lenné 1863]. Frequently, greenery layouts were sketched on location plans of the designs, such as the Münster plant layout plan. Illustrations showing views of buildings are interesting research material. They also show greenery layouts, for example on visualizations of hospitals in Świecie or Kortowo. Photographs and postcards depicting squares

zeń. Pokazano na nich też układy zieleni, na przykład na wizualizacji szpitali w Świeciu czy Kortowie. Zachowały się również fotografie i widokówki ukazujące skwery przed gmachami administracji, pawilony dla chorych z otaczającą je zielenią. Na pocztówce uwieczniono na przykład piękną, szeroką esplanadę wzdłuż głównej osi azylu w Obrzycach.

W dalszej części artykułu na wybranych przykładach pokazano, jak wyglądały i funkcjonowały zieleńce w dawnych azylach oraz jak są współcześnie wykorzystywane. Na podstawie analizy dokumentów archiwalnych, zdjęć oraz badań *in situ* opisane zostały pierwotne założenia. Bazując na współczesnych planach rewitalizacji, opisach podejmowanych prac i inwentaryzacjach, wizytach w zakładach oraz wywiadach z pracownikami, wybrano ciekawe przykłady współczesnego wykorzystania i transformacji zieleni.

Studia przypadków

Provinzial-Irrenanstalt Owinsk (obecnie Ośrodek Szkolno-Wychowawczy dla Dzieci Niewidomych w Owińskach, Wielkopolska)

Zakład dla obłąkanych w Owińskach niedaleko Poznania jest przykładem adaptacji dawnego klasztoru cysterek na azyl dla psychicznie chorych. Placówka została otwarta w roku 1838. Na potrzeby pacjentów zaadaptowano część ogrodów poklasztornych. Zakład został opisany w „Bauausführungen des preußischen Staats”, gdzie opublikowano plan z zaznaczonym ogrodem, usytuowanym po wschodniej stronie założenia [*Irren-Heil-Anstalt, Owinsk* 1836, ryc. 16]. Zieleniec podzielono na cztery części, po dwie dla mężczyzn i dla kobiet, odpowiadające oddziałom dla chorych. Na planie zaznaczono „rekreacyjne place” dla „spokojnych” i „szalonych”, ogrodzone murami i częściowo oddzielone skrzydłem budynku. W największym ogrodzie, przeznaczonym dla „spokojnych mężczyzn”, usytuowano kręgielnię. W ogrodach naszkicowane zostały swobodnie biegnące ścieżki i nasadzenia z krzewów.

Azyl wkrótce okazał się za mały i w sąsiedztwie wzniesiono nowy zespół budynków. Jednak w zabudowaniach poklasztornych oddziały szpitala funkcjonowały do roku 1939. Po wojnie, w 1945, umieszczono tu zakład wychowawczy dla młodzieży, a w 1952 ośrodek dla niewidomych dzieci, który funkcjonuje do dziś.

Na początku XXI wieku powstała ciekawa inicjatywa rewaloryzacji parku wraz ze wzbogaceniem go o elementy do nauki orientacji przestrzennej dla wychowanków ośrodka. W roku 2004 wykonano pierwszy projekt [Gilmore 2004]. Realizację Parku Orientacji Przestrzennej rozpoczęto trzy lata później. Autorami projektu są Maciej Jakubowski i Renata Gilmore.

Park ma powierzchnię ponad 3 hektarów. Centralną część kompozycji stanowi ogród składający się z rabat i ścieżek tworzących geometryczne wzory w duchu założeń barokowych, wyznaczony grabową aleją. Na głównej osi pozostawiono XVIII-wieczną kapliczkę, obecnie pełniącą funkcję altany. Dalej umieszczono

in front of administration buildings, pavilions for the sick surrounded by greenery have also survived. For instance, there is a postcard that shows a beautiful, wide esplanade along the main axis of the Obrzyce asylum.

In the following part of the paper, selected examples are used to show how greeneries in former asylums looked and operated, and how they are used today. On the basis of analysis of archival documents, photographs and *in situ* research, the original layouts were described. Based on contemporary revitalization plans, descriptions of works and surveys, site visits and interviews with personnel members, interesting examples of contemporary use and transformation of greeneries were selected.

Case Studies

Provinzial-Irrenanstalt Owińska (currently the School and Educational Center for Blind Children in Owińska, Wielkopolska)

The lunatic asylum in Owińska near Poznań is an example of adaptation of a former Cistercian convent to an asylum for the mentally ill. The institution was opened in 1838 and part of the monastery gardens was adapted for the needs of patients. The institution was described in the „Bauausführungen des preußischen Staats,” where a plan with a marked garden, located on the eastern side of the establishment, was published [*Irren-Heil-Anstalt, Owinsk* 1836, Fig. 16]. The garden was divided into four sections, two for men and two for women, which corresponded with the wards for patients. On the plan, “leisure grounds” for “the quiet people” and “the madmen” were marked, fenced with walls and partially separated with a wing of the building. In the largest garden, intended for “quiet people,” a bowling alley was located. In the gardens, free running paths and shrubbery plantings were sketched.

The asylum soon proved to be too small, and a new complex of buildings was erected nearby. However, the hospital wards functioned in the former monastery buildings until 1939. After the war, in 1945, an educational institution for young people was located here, and in 1952 a center for blind children was opened there, which has been operating ever since.

At the onset of the twenty-first century there was an interesting initiative to revitalize the park and to enrich it with elements for teaching spatial orientation to the Center’s patients. In 2004, the first design was made [Gilmore 2004]. The implementation of the Spatial Orientation Park was launched three years later. Authors of the design include Maciej Jakubowski and Renata Gilmore.

The park covers an area larger than 3 ha. The central part of the composition is a garden that consists of flowerbeds and paths forming geometric patterns in the spirit of Baroque projects, delimited by a hornbeam avenue. On the main axis there is an eighteenth-century chapel, currently serving as a gazebo. Further on there is a gardener’s house, and on the south side—a

domek ogrodnika, natomiast od południa staw z pomostem, labirynt oraz część dydaktyczno-zabawową, a także bieżnię, plac zabaw i boiska sportowe.

Ogród został podzielony na szereg kwater o specjalnie dobranych parterach kwiatowych, wydzielonych niskimi żywopłotami. Rośliny skomponowano według różnych gam kolorystycznych, zapachów czy ciekawych liści [Ogród zmysłów w Owińskach]. Projekt parku zwyciężył w konkursie „Polska Pięknieje – 7 Cudów Funduszy Europejskich” w roku 2013, w kategorii „Miejsce przyjazne dzieciom” [Konkurs-Polska-Pięknieje-7-cudow-Funduszy-Europejskich-rozstrzygniety]. Park polisensoryczny jest bardzo ciekawym rozwiązaniem, w pewnym sensie kontynuującym funkcję ogrodów terapeutycznych.

Westfälische Provinzialheilanstalt Lengerich (obecnie szpital psychiatryczny LWL-Klinik-Lengerich, Nadrenia Północna-Westfalia)

Azyl został usytuowany w okolicy o pięknym krajobrazie, na stokach Lasu Teutoburskiego, i zajmował powierzchnię ok. 400 mórg. Pierwotna część założenia została wzniesiona w latach 1862–1865 według projektu architekta Maksymiliana Augusta Nohla i psychiatry Heinricha Laehra. Zabudowania zakładu rozmieszczono wokół centralnego dziedzińca, jednak były na tyle odsunięte od siebie, że można było tam usytuować ogrody oddziałowe. Już w latach siedemdziesiątych XIX wieku placówka została rozbudowana o nowe, wolno stojące pawilony, a kolejne wybudowano na początku XX stulecia [Schäfer 1911, s. 231–235].

Wykonanie projektu ogrodów i parku krajobrazowego dla zakładu zostało, na zlecenie rządu pruskiego, powierzone Dyrektorowi Generalnemu Ogrodów Królewskich w Berlinie, Peterowi Josephowi Lenné. Założenia projektu w części parkowej miały służyć jako wzorzec dla założeń zielonych w innych tego typu placówkach. W roku 1863 Lenné opracował projekt, który zawierał regularnie rozplanowane sekcje przy budynku administracji, oddziałach dla pacjentów i na dziedzińcu oraz rozległy park krajobrazowy w sąsiedztwie. Jako część projektu parku uwzględniono również zbocze Osterberg z prostymi alejami i szerokimi zakrzywionymi ścieżkami oraz kilkoma sadami. Niestety plan ten został zrealizowany tylko w niewielkiej części. W raporcie z 1868 odnotowano odstępstwa od projektu w zakresie wykonania poszczególnych obszarów ogrodowych, ale partie w części dotyczącej ogrodów przy budynkach wykonano bez zmian [Parkanlagen der LWL-Klinik Lengerich].

Z początku XX wieku pochodzi plan sytuacyjny zakładu [Schäfer 1911, s. 231], na którym widać regularną formę założenia zielonego, podział rabat i ścieżek o różnych kształtach oraz reprezentacyjny skwer przed budynkiem administracji. W tym czasie azyl był już po rozbudowie, więc część wcześniejszego parku zajęły wolno stojące pawilony.

Znaczne zmiany w obrębie zakładu zaszły w czasie II wojny światowej i po jej zakończeniu. W latach

pond with a bridge, a labyrinth and a didactic and playground section, a running track, as well as a playground and sports fields.

The garden was divided into a number of plots with specially selected flower plots, separated by low hedges. Plants were composed according to different ranges of colors, fragrances or interesting foliage [Owińska Sensory Garden]. The park design won first prize in the competition “Poland Becomes Beautiful – 7 Miracles – under – the European Funds” in 2013, in the category “Child-friendly place” [Poland Becomes Beautiful Competition – 7 – Miracles – under – the European Fund – concluded]. The polysensory park is a very interesting solution, in a sense continuing the function of therapeutic gardens.

Westfälische Provinzialheilanstalt Lengerich (at present the LWL-Klinik-Lengerich psychiatric hospital, North Rhine-Westphalia)

The asylum was situated in an area of beautiful landscape, on the slopes of the Teutoburg Forest’s hills, and covered an area of about 400 Mg. The original part of the asylum was built between 1862 and 1865 according to a design by architect Maximilian August Nohl and psychiatrist Heinrich Laehr. The facility’s buildings were arranged around a central courtyard, but were far enough apart to allow for the location of the ward gardens. Already in the 1870s, the institution was expanded with new, detached pavilions, and others were built in the early twentieth century [Schäfer 1911, p. 231–235].

The Prussian government commissioned Peter Joseph Lenné, General Director of the Royal Gardens in Berlin, to design the gardens and landscape park for the facility. The assumptions of the park portion of the design were to serve as a model for green areas in other facilities of this type. In 1863, Lenné drew up a design that included regularly planned sections for the administration building, the patient wards, and the courtyard, as well as an extensive landscaped park in the vicinity. The Osterberg slope with straight avenues and wide curved paths and several orchards were also included in the park design. Unfortunately, only a small piece of this plan was implemented. The 1868 report noted deviations from the design in the execution of individual garden areas, but the lots in the garden section near the buildings were executed as designed [Parkanlagen der LWL-Klinik Lengerich].

The site plan of the facility dates back to the onset of twentieth century [Schäfer 1911, p. 231], and shows the regular form of the green area, the division of flowerbeds and paths of different shapes, and a formal square in front of the administration building. At that time, the asylum had already been expanded, so a part of the earlier park was occupied by detached pavilions.

Significant changes to the site took place during and after the Second World War. Between 1950 and 1951, the garden walls and walkways in the inner courtyard were demolished and the gardens redesigned. The

1950–1951 wyburzono mury ogrodowe i chodniki na wewnętrznym dziedzińcu, a ogrody przeprojektowano. Wyburzenie centralnego budynku gospodarczego w roku 1973 spowodowało uzyskanie wolnej przestrzeni wewnątrz założenia. Park przyszpitalny ze starodrzewem pozostawiono bez zmian [*Parkanlagen der LWL-Klinik Lengerich*].

Działający tu obecnie szpital psychiatryczny zajmuje około 29-hektarowy obszar o urozmaiconej rzeźbie terenu, bogato ukształtowany przez las oraz imponujące okazy drzew, żywopłoty, sady, kwietne łąki i trawniki. Klinika posiada certyfikat ekologiczny. Zarówno w XIX wieku, jak i teraz park jest ważnym elementem rekreacji i ochrony przyrody. W 2021 planowane jest rozpoczęcie prac renowacyjnych budynków i zieleni z uwzględnieniem ochrony gatunkowej. Park zostanie udostępniony mieszkańcom okolicznych osiedli [*Die Vision*].

Z założeniem zielonym i planem Lenné związany był projekt artystyczny, zrealizowany w 150. rocznicę budowy szpitala, w roku 2014. Ralf Witthaus przy pomocy zespołu wolontariuszy z kosiarkami i innymi urządzeniami ogrodniczymi przeniósł część planu Lenné do krajobrazu parkowego kliniki. Artysta wraz z zespołem nakreślił wizję ogrodnika w krajobrazie [*Wachsende*]. Działanie takie zwróciło uwagę na park i przypomniało jego jakże zasłużonego dla sztuki ogrodowej twórcę, a także było ciekawym wydarzeniem kulturalnym.

Provinzial-Irrenanstalt Ueckermünde, Pommern (obecnie AMEOS Klinikum Ueckermünde, Meklemburgia–Pomorze Przednie)

Pierwsza część założenia azyłu powstała w latach 1871–1875. Budynki zgrupowano symetrycznie po obu stronach głównej osi, na której znalazły się obiekty ogólnej użyteczności i gospodarcze. Pierwotna zabudowa składała się z dużych, wolno stojących budynków, jednak ich wzajemne usytuowanie oraz otoczenie murem przywodziło na myśl wcześniejsze układy zamknięte. Niemniej odległości między budynkami były na tyle duże, że można było wprowadzić tam rozległe ogrody oddziałowe⁶.

Wśród dokumentacji technicznej pozostałej po azylu w Ueckermünde znajdują się dwa rysunki ogrodów oraz plan sytuacyjny⁷, na którym zapisano, jakie rodzaje drzew posadzono na terenie zakładu i otaczającego go parku-lasu. Wśród nich znalazły się: klony, akacje, brzozy, buki, dęby, olchy, słodkie kasztany i kasztanowce, lipy, modrzewie, wiązy, świerki, sosny oraz bzy i złotokapy. Plan pochodzi z początku XX stulecia, na co wskazują znajdujące się na nim budynki.

Jeden z zachowanych projektów to fragment większego planu, na którym widać ogród przy oddziale dla kobiet. Ogród oddziałowy otoczony został z jednej strony małymi sosnami, z drugiej krzewami, a od strony uliczki kasztanami. Wnętrze podzielono biegnącymi po łukach alejkami, zbiegającymi się w środku w alejkę na planie okręgu. Przy budynku usytuowano rabaty

demolition of the central utility building in 1973 vacated some space inside the facility. The hospital park with its old trees was left unchanged [*Parkanlagen der LWL-Klinik Lengerich*].

The psychiatric hospital currently operated here occupies an area of approximately 29 ha with varied terrain, richly landscaped by woodland and impressive specimen trees, hedgerows, orchards, flowery meadows and lawns. The clinic holds an organic certificate. Both in the nineteenth century and now, the park has been an important part of leisure and nature conservation activities. In 2021, plans are to launch restoration of the buildings and green space with species protection in mind. The park will be made available to the residents of the surrounding housing estates [*Die Vision*].

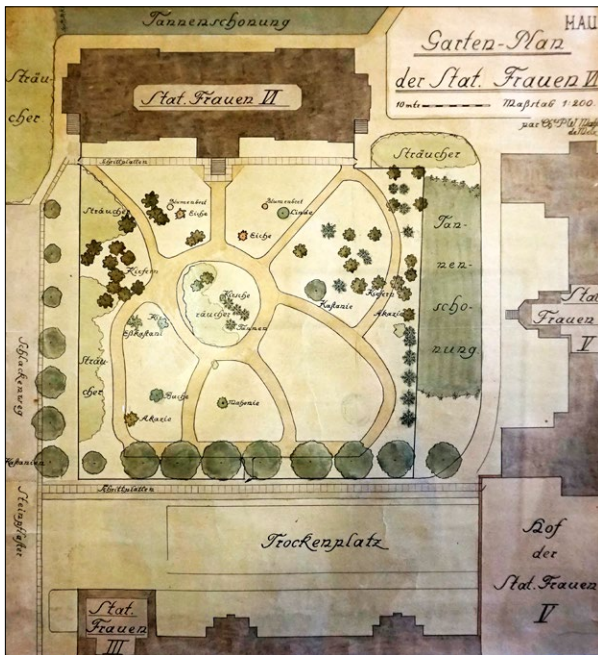
Related to the greenery and the Lenné plan was an art project, executed on the sesquicentennial anniversary of the hospital, in 2014. Ralf Witthaus, with the help of a team of volunteers with mowers and other gardening equipment, transferred a part of the Lenné plan into a park landscape for the clinic. The artist and his team outlined the garden designer's vision in the landscape [*Wachsende*]. This action brought attention to the park and reminded many of its much-deserved garden designer, and was also an interesting cultural event.

Provinzial-Irrenanstalt Ueckermünde, Pommern (at present it is called AMEOS Klinikum Ueckermünde, Mecklenburg-Vorpommern)

The first part of the asylum was built between 1871 and 1875. The buildings were grouped symmetrically on both sides of the main axis with general utility and economic buildings. The original development consisted of large, detached buildings, but their mutual location and surrounding by a wall were reminiscent of earlier closed layouts. Nonetheless, the distances between the buildings were large enough to introduce extensive ward gardens.⁶

Among the technical documentation left behind by the Ueckermünde asylum, there are two drawings of the gardens and a site plan,⁷ which records what tree species were planted on the site and in the surrounding park-forest. These include maples, acacias, birches, beeches, oaks, alders, sweet chestnuts and chestnuts, lindens, larches, elm trees, spruces, pines as well as lilacs and golden chains. The plan dates back to the early twentieth century, as indicated by the buildings on the plan.

One of the surviving blueprints is a piece of a larger plan, which shows a garden next to the women's ward. The ward garden was surrounded by small pines on one side, bushes on the other, and chestnut trees from the street side. The interior is divided by curved alleys, which converge in the middle into a circular alley. Flowerbeds were placed next to the building, and bushes further on. Sweet chestnut, lime and pine trees were planned among the alleys. The present layout of

Ryc. 5. Provinzial-Irrenanstalt Ueckermünde, Pommern, projekt ogrodu przy pawilonie żeńskim; ze zbiorów AMEOS Klinikum Ueckermünde, reprodukcja autorka.

Fig. 5. Provinzial-Irrenanstalt Ueckermünde, Pommern, garden design at the women's pavilion; from the collection of AMEOS Klinikum Ueckermünde, reproduction by the author.

kwiatowe, a dalej krzewy. Wśród alejek zaplanowano słodkie kasztany, lipy i sosny. Obecny układ alejek i niskich nasadzeń przed pawilonem się zmienił, pozostała znaczna część drzew liściastych i iglastych.

Współczesna forma skweru i parku przed budynkiem frontowym w zarysie odpowiada pierwotnie założonym zieleńcom. Skwer zaplanowano w formie dużego koła wypełnionego trawnikiem, przeciętego dwiema prostokątnymi ścieżkami, obsadzonymi niskimi żywopłotami. W centrum, na przecięciu ścieżek umieszczono okrągłą sadzawkę. Po obu stronach usytuowano zieleńce obsadzone krzewami i drzewami. Obecnie skwer zachował okrągły kształt, wypełnia go trawnik i dwa zasadzone na planie okręgu niskie żywopłoty. Centralnie usytuowano lądowisko dla helikoptera. Po bokach znajdują się pozostałości po dawnych zieleńcach. Po zachodniej stronie założenia szpitalnego nadal znajduje się zalesiony obszar parkowy. Na terenie kliniki pozostała znaczna część pierwotnie posadzonych drzew, które po tylu latach stały się cennymi okazami, dającymi cień w ogrodach szpitala. Zieleń zakładu dalej spełnia swoje rekreacyjne i terapeutyczne funkcje.

Provinzial-Irrenanstalt Dziekanka (obecnie Wojewódzki Szpital dla Nerwowo i Psychicznie Chorych Dziekanka w Gnieźnie)

Przykładem nowoczesnego zakładu wzniesionego w układzie pawilonowym był azyl Dziekanka, wybudowany w latach 1891–1894. Składał się z 50 budynków, w tym 20 wolno stojących pawilonów dla chorych, rozlokowanych symetrycznie po obu stronach

Ryc. 6. AMEOS Klinikum Ueckermünde, pawilon żeński z ogrodem, 2019; fot. autorka.

Fig. 6. AMEOS Klinikum Ueckermünde, women's pavilion with garden, 2019; photo by author.

alleys and low plantings in front of the pavilion has changed, a considerable part of deciduous and coniferous trees remained.

The contemporary shape of the square and park in front of the front building corresponds in outline to the originally established green areas. The square was planned as a large circle filled with lawn, intersected by two perpendicular paths lined with low hedges. In the center, at the intersection of the paths, a round pond was placed. On both sides there were green areas lined with shrubs and trees. Today the square has retained its circular shape and is filled with lawn and two low hedges planted in a circular pattern. In the center there is a helicopter landing pad. On the sides there are remains of old greenery. On the western side of the hospital grounds there is still a wooded park area. A considerable part of originally planted trees, which after so many years have become valuable specimens, providing shade in the hospital gardens, have remained on the grounds of the clinic. The greenery of the facility continues to fulfil its leisure and therapeutic functions.

Dziekanka Provinzial-Irrenanstalt (at present it is called Dziekanka Provincial Hospital for Neurotics and Mentally Ill in Gniezno)

The Dziekanka lunatic asylum, built in 1891–1894, was an example of a modern facility built in a pavilion system. It consisted of 50 buildings, including twenty detached pavilions for patients, symmetrically located on both sides of the administrative and economic part, marked out by alleys planted with tree rows. All wards had separate gardens. Works on the greenery were launched in autumn 1894 and most of it was completed in the following year [*Pamiętnik XXX-lecia Dziekanki* 1925, p. 24]. On both sides of the site, there was an extensive park with a pond and a fountain, planned as a free, naturalistic green area, with many different species of trees and shrubs. There was also a bowling alley in the park. In front of the administration building there was

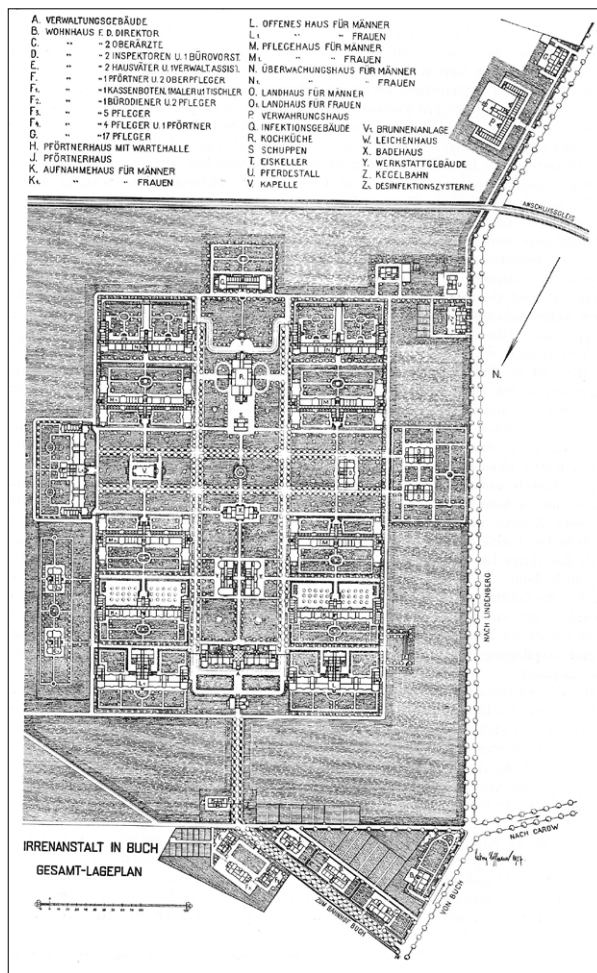

Ryc. 7. Wojewódzki Szpital dla Nerwowo i Psychicznie Chorych Dziekanka w Gnieźnie, ogród oddziałowy, 2019; fot. autorka.

Fig. 7. The Dziekanka Provincial Hospital for the Neurotic and Mentally Ill in Gniezno, ward garden, 2019; photo by the author.

części administracyjno-gospodarczej, wyznaczonej alejami obsadzonymi szpalerami drzew. Wszystkie oddziały posiadały wydzielone ogrody. Prace nad założeniem zielonym rozpoczęto jesienią 1894 i większą ich część ukończono w następnym roku [*Pamiętnik XXX-lecia Dziekanki* 1925, s. 24]. Po obu stronach założenia urządzono rozległy park ze stawem i z fontanną, zaplanowany jako swobodny, naturalistyczny zieleniec, z dużą ilością różnorodnych gatunków drzew i krzewów. W parku mieściła się również kręgielnia. Przed gmachem administracji znajdował się elegancki skwer na planie koła podzielonego alejkami na 4 części. Każda ćwiartka wypełniona została trawnikami i parterami kwiatowymi oraz grupami krzewów. Zieleńce przed pawilonami dla chorych obsadzono drzewami, a przy alejkach prowadzących do budynków umieszczono rabaty kwiatowe. Oddziałowe ogrody rekreacyjne zostały umieszczone za budynkami. Ich układ był bardziej swobodny, a granice zostały wydzielone żywopłotami i ażurowymi, metalowymi ogrodzeniami. Jedynie ogrody przy oddziałach zamkniętych, przeznaczonych dla niebezpiecznych chorych, oddzielono wysokimi murami. W ogrodach posadzono drzewa i krzewy, zaplanowano rabaty kwiatowe, w niektórych zachowały się relikty okrągłych sadzawek lub fontann. Tyły ogrodów sąsiadowały z parkiem, który stanowił ich widokowe przedłużenie.

Po II wojnie światowej zakład wznowił działalność już w styczniu 1945. Niestety, park na przestrzeni lat doznał wielu zniszczeń. Do dzisiaj pozostały drzewa w ogrodach oraz czytelny układ urbanistyczny założenia. W roku 2020 władze Gniezna postanowiły o przystąpieniu do rewitalizacji zachodniej części szpitalnego parku i obszaru przed gmachem administracji. Prace mają być zakończone do czerwca 2022. Zdecydowano się na projekt typu „zaprojektuj i wybuduj”. Wykonawca robót został zobowiązany do uwzględnienia w projekcie wysokiej wartości przyrodniczej, kulturowej i historycznej parku, tak by planowane przedsięwzięcie w minimalnym stopniu naruszało ekosystem.

Ryc. 8. Irrenanstalt in Buch, plan sytuacyjny; źródło: *Deutsche Heil- und Pflegeanstalten für Psychischkranke in Wort und Bild*, t. 1, s. 316.

Fig. 8. Irrenanstalt in Buch, site plan; source: *Deutsche Heil- und Pflegeanstalten für Psychischkranke in Wort und Bild*, vol. 1, p. 316.

an elegant square on a circular plan divided by alleys into four parts. Each quarter was filled with lawns and flower parterres and groups of shrubs. Green areas in front of the patient pavilions were planted with trees, and flower beds were placed along the alleys leading to the buildings. The ward leisure gardens were placed behind the buildings. Their layout was freer, and the borders were separated by hedges and openwork metal fences. Only the gardens near the wards for dangerous patients were separated by high walls. The gardens were planted with trees and shrubs, flowerbeds were planned, and in some of them relics of round ponds or fountains survived. The back of the gardens was adjacent to the park, which was their scenic extension.

After the Second World War, the facility resumed its operation in January 1945. Unfortunately, the park has suffered much damage over the years. To this day, the trees in the gardens and a clear urban layout of the facility have remained. In 2020, the authorities of Gniezno decided to start the revitalization of the western part of the hospital park and the area in front of the administration building. The works are scheduled

Ryc. 9. Zakład dla obłąkanych w Buch, pawilon chorych z ogrodem, 2019; fot. autorka.
 Fig. 9. Lunatic asylum in Buch, patient pavilion with garden, 2019; photo by the author

Wszystkie prace będą przeprowadzane pod nadzorem konserwatorskim. Park po rewitalizacji ma być miejscem wypoczynku i rekreacji zarówno dla pacjentów i personelu szpitala, jak i dla mieszkańców okolicznych osiedli [Wichniewicz 2021].

Irrenanstalt in Buch, Buch-Berlin (obecnie w budynkach znajdują się różne instytucje, głównie medyczne)

Jeden z największych zakładów dla obłąkanych wzniesiono w Buch koło Berlina (obecnie Berlin Pankow) na początku XX stulecia. Oddany do użytku w roku 1906 zespół zaprojektował Ludwig Hoffmann, ówczesny architekt miejski Berlina [Die Entwicklung 1911, s. 308–319; Hoffmann 1908]. Wielkością, zabudową i rozplanowaniem uliczek zakład przypominał wręcz małe miasteczko. Mieścił 19 różnej wielkości pawilonów dla chorych. Większość budynków w części centralnej rozmieszczona została symetrycznie względem głównej osi, na której znalazły się budynki administracyjne, socjalne i gospodarcze. Obiekty wydzielone zostały ulicami obsadzonymi drzewami. Budynki dla chorych oddzielały szerokie trawniki, pięknie kontrastujące z elewacjami z czerwonej cegły zdobionymi jasnym detalem architektonicznym. Fasady większych budynków zostały zaprojektowane tak, aby sprawiały wrażenie ciągów małych kamieniczek, co nadawało im kameralności. Każdy oddział miał swój wydzielony ogród, oto-

for completion by June 2022. It was decided to use the “design and build” formula. The contractor has been obliged to take into consideration in the design the high natural, cultural and historical value of the park, so that the planned project disrupts the ecosystem to a minimum extent. All works will be carried out under the supervision of a conservator. After revitalization, the park will be a place of rest and leisure for both patients and hospital staff, as well as for the residents of the neighboring housing estates [Wichniewicz 2021].

Irrenanstalt in Buch, Buch-Berlin (at present the buildings house various institutions, mainly medical)

One of the largest institutions for the mentally ill was built in Buch near Berlin (now Berlin Pankow) in the early twentieth century. Completed in 1906, the complex was designed by Ludwig Hoffmann, the then-city architect of Berlin [Die Entwicklung 1911, p. 308–319; Hoffmann 1908]. The size, buildings and streets layout of the complex resembled a small town. It contained nineteen patient pavilions of various sizes. Most of the buildings in the central part were symmetrically located vis-a-vis the main axis, which included administrative, social and economic buildings. The buildings were separated by tree-lined streets. The patient buildings were separated by wide lawns, beautifully contrasting with the red brick facades decorated with bright architectural details. The facades of the larger

czony żywopłotem. Pomiędzy nimi rozciągały się części wspólne z trawnikami, krzewami i drzewami. Duże odległości między poszczególnymi budynkami zapewniały kameralność stworzonych wewnątrz ogrodowych. Całość została zaplanowana na podstawie geometrycznej siatki prostokątnych ogrodów i zieleńców, poprzecinanej równoległe i prostopadle biegnącymi ulicami. Powstały w ten sposób ład miał zapewniać harmonię i pomagać pacjentom w poruszaniu się po okolicy.

Założenie zielone w dużej mierze zachowało swoją historyczną formę, pomimo że w zabytkowych budynkach znajdują się różne prywatne kliniki i placówki medyczne oraz edukacyjne. Całość nadal jest spójna, a o przeznaczeniu poszczególnych budynków informują tylko dyskretne tablice. Jedynym współczesnym elementem jest wybudowany w roku 2007 na południowym krańcu kompleksu gmach zespołu kliniki Helios. Obiekt o prostych bryłach został dopasowany do otoczenia licowanymi czerwoną cegłą elewacjami oraz zielonymi nasadzeniami.

Podsumowanie

We współczesnym świecie coraz większego znaczenia nabiera zależność pomiędzy rozwojem gospodarczym, poziomem życia a jakością terenów zieleni. Ważną rolę odgrywają tu historyczne parki czy miejskie tereny zielone, np. parki dawnych azylów, co wykazały powyższe studia przypadków. W placówkach medycznych ogrody stanowią miejsce wypoczynku, chorzy mogą również dbać o zieleń, co sprzyja terapii czy rekonwalescencji. Parki służą zarówno pacjentom, jak i okolicznym mieszkańcom, a także stanowią ważny składnik ekosystemu, siedliska ptaków czy innych zwierząt.

Ciekawym przykładem modernizacji jest polisensoryczny ogród w Owińskach. Zrealizowano tam program edukacyjny istotny dla rozwoju dzieci z placówki. Ponadto ogród stał się atrakcją turystyczną zlokalizowaną obok cennego, barokowego kościoła. Na przykładzie Lengerich widać, że dawne ogrody i parki mogą być inspiracją do działań artystycznych, które również propagują wiedzę o tego typu placówkach i zwracają uwagę na rolę zieleni. Przykład Buch pokazuje, że wprowadzenie na teren dawnego azylu różnych instytucji nie musi powodować zakłóceń w odbiorze całości, a układ zaprojektowanej pierwotnie zieleni i architektury może pozostać zachowany.

Założenia zielone po dawnych azylach przetrwały w różnej kondycji. W takich zespołach jak Ueckermünde wypielęgnowana zieleń jest prawdziwą ozdobą szpitala, miejscem odpoczynku i rekreacji dla pacjentów oraz okolicznych mieszkańców. Niestety są też miejsca, gdzie niepielęgnowane parki dziczeją, a zniszczenia spowodowane siłami przyrody dopełniają dzieła. Na przykładzie Dziekanki widać jednak, że przekonanie o wartości parków dla szpitali i przestrzeni miejskich jest coraz większe, o czym świadczą podjęta przez władze miasta i dyrekcję szpitala rewitalizacja.

buildings were designed to look like a series of small houses, which gave them an intimate feel. Each ward had its own separate garden, surrounded by a hedge. In between there were common areas with lawns, shrubs, and trees. Large distances between individual buildings ensured intimacy of created garden interiors. The whole was planned on the basis of a geometric grid of rectangular gardens and green areas, intersected by parallel and perpendicular running streets. The layout created in this way was supposed to ensure harmony and help patients move around the neighborhood.

The green areas have largely retained their historic form, despite the fact that the historic buildings house various private clinics as well as medical and educational facilities. The entire layout is still coherent, with only discreet signs indicating the purpose of individual buildings. The only contemporary element is the Helios clinic building complex, built in 2007 at the southern end of the site. The building with its simple masses was adjusted to its surroundings with red brick facades and greenery.

Closing remarks

At present, the relationship between economic development, living standards and the quality of green areas is becoming increasingly important. Historical parks or urban green spaces, such as parks of former lunatic asylums, play an important role here, as demonstrated by the above case studies. At medical facilities, gardens provide a place for leisure; patients can also take care of greenery, which promotes therapy or convalescence. Parks serve both patients and local community, and are an important component of the ecosystem, habitat for birds or other animals.

One interesting example of modernization is the Owińska polysensory garden. An educational program important for the development of children who resided at the facility was implemented there. Moreover, the garden became a tourist attraction located next to a valuable baroque church. The example of Lengerich shows that former gardens and parks can be an inspiration for artistic activities, which also promote knowledge about such facilities and draw attention to the role of greenery. The example of Buch shows that the introduction of various institutions to the site of a former lunatic asylum does not have to disturb the perception of the whole, and the layout of the originally designed greenery and architecture can remain preserved.

The green areas of the former lunatic asylums have survived in varying condition. At places such as Ueckermünde the well-groomed greenery is a real ornament of the hospital, a place of rest and recreation for patients and local residents. Unfortunately there are also places where neglected parks deteriorate into a wild state, and the destruction caused by the forces of nature complete the work. However, the example of the Dziekanka facility shows that the conviction about the value of parks for hospitals and urban spaces is growing, which is proved by the revitalization undertaken by city authorities and hospital management.

Takich dobrych przykładów, jak omówione powyżej, jest więcej, ale nawet w zniszczonych parkach nadal znajduje się wiele okazów różnych gatunków wiekowych drzew, będących istotną częścią miejscowych ekosystemów i tworzących wyjątkowe przestrzenie o niepowtarzalnym uroku. Dlatego wskazana jest ciągła pielęgnacja przyszpitalnych ogrodów i ich pozostałości, długoterminowy program odnowy i interwencji w nagłych wypadkach. Odmiany roślin, które mają być odnawiane, powinny być selekcjonowane w celu zachowania ciągłości gatunków. Myślę, że korzystna byłaby tu współpraca między placówkami. Istotne jest także równoległe chronienie wszystkich roślinnych i architektonicznych elementów ogrodu oraz zachowanie relacji z otoczeniem.

Ważnym powodem podjęcia tematu było zwrócenie uwagi na ciekawą, mało znaną grupę zabytków. Mówiąc o historycznych ogrodach, mamy na myśli przede wszystkim parki dworskie, pałacowe czy zamkowe. Niestety zieleń towarzysząca obiektom służby zdrowia rzadko jest doceniana. Do tej pory powstawały głównie publikacje pokazujące historię szpitali w kontekście medycyny oraz tragicznych wydarzeń z okresu II wojny światowej. Niewielu badaczy zwróciło uwagę na założenia zielone oraz dobre wzory ich współczesnego wykorzystania⁸. Zieleńce, które według XIX-wiecznych alienistów miały sprzyjać terapii i „koić nerwy” w działających szpitalach, nadal tworzą atmosferę pełną spokoju i harmonii. Dlatego warto popularyzować te rozwiązania, będące po latach dużymi zespołami starodrzewu. Forma wykorzystania ogrodów do rekreacji i terapii, specyfika tej interesującej grupy zabytków ściśle skorelowanych z zielenią może być pomocna przy projektowaniu współczesnych klinik psychiatrycznych.

Ponadto obecnie, gdy podmiejskie założenia szpitalne najczęściej zostały wchłonięte przez miasta, parki zaczynają być doceniane jako rezerwuary miejskiej zieleni. Przedstawione badania potwierdziły hipotezę o atrakcyjności historycznej zieleni dawnych azylów zarówno ze względu na wartość zabytkową, jak również z punktu widzenia współczesnych miast. Warto również pamiętać, że są to obszary o wysokiej wartości przyrodniczej, kulturowej i historycznej, stanowiące cenne zwłaszcza w obszarze miejskim ekosystemy. Dziedzictwo kulturowe jest czynnikiem rozwoju i wspieranie go wpływa korzystnie na rozkwit gospodarczy i społeczny, a zespoły dawnych azylów z ich pięknymi parkami niewątpliwie są jego częścią.

There are more such good examples as those discussed above, but even in dilapidated parks there are still many specimens of different species of aged trees, which are an important part of local ecosystems and create unique spaces with unique charm. Therefore, it is advisable to continuously maintain hospital gardens and their remains, a long-term program of restoration and emergency interventions. Plant varieties to be renewed should be selected to maintain species continuity. I think inter-facility collaboration would be beneficial here. It is also important to protect all plant and architectural elements of the garden in parallel and to preserve the relationship with the environment.

One important reason for taking up the subject was to draw attention to an interesting, little-known group of monuments. When we speak of historical gardens, we mainly mean manor, palace or castle parks. Unfortunately, the greenery accompanying health care facilities is rarely appreciated. Until now there have been mainly publications showing the history of hospitals in the context of medicine and the tragic events of the Second World War. Few researchers have paid attention to green areas and good practices of their contemporary use.⁸ Green areas, which according to nineteenth century alienists were supposed to promote therapy and “soothe the nerves” in operating hospitals, still create an atmosphere full of peace and harmony. Therefore it is worth to popularize these solutions, which after years are large groups of old trees. The form of using gardens for leisure and therapy, the specific nature of this interesting group of monuments closely correlated with greenery can be helpful in designing contemporary psychiatric clinics.

Moreover, now that suburban hospital establishments have mostly been absorbed by cities, parks are beginning to be appreciated as reservoirs of urban greenery. Presented researches confirmed the hypothesis about the attractiveness of historical greenery of old lunatic asylums both because of their historic value and from modern city perspective. It is also worth remembering that these are areas of high natural, cultural, and historical value, which are valuable ecosystems, especially in urban areas. Cultural heritage is a growth driver and while it is supported it has positive impact on the economic boom and social development, whereas complexes of old lunatic asylums with their beautiful parks are undoubtedly a part of such developments.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

AMEOS Klinikum Ueckermünde.
Lenné Peter Joseph, Lengerich, Garten und Parkanlagen der zweiten Westfälischen Heil- und Pflegeanstalt, Entwurf 1863, SPSG, GK II (I)3525 (kopia planu).

Opracowania / Secondary sources

Bręczewska-Kulesza Daria, *Architektura w służbie medycyny. Ewolucja układów architektoniczno-urbanistycznych szpitali dla psychicznie chorych na przykładzie pruskich prowincjonalnych zakładów leczniczo-opiekuńczych z XIX i początku XX stulecia*, Bydgoszcz 2020.
Bręczewska-Kulesza Daria, *Na styku medycyny, architektury i teatru – sale rozrywkowo-teatralne w zakładach dla psychicznie chorych na Pomorzu i w Wielkopolsce na przełomie XIX i XX w.*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 59.
Bręczewska-Kulesza Daria, *The role of gardens in the 19th century asylums for the mentally and neurotically ill. The theory and practice by the example of the Prussian asylums in the former Province of Posen*, E3S Web Conf. 2018, vol. 49.
Deutsche Heil- und Pflegeanstalten für psychisch Kranke in Wort und Bild, red. Johannes Bresler, Halle a. Saale 1911, t. 1, 2.
Die Entwicklung des Irrenwesens in der Stadt Berlin, [w:] *Deutsche Heil- und Pflegeanstalten für psychisch Kranke in Wort und Bild*, red. Johannes Bresler, Halle a. Saale 1911, t. 2.
Funk Adolf, *Irren-Anstalten*, [w:] *Handbuch der Architektur*, red. Josef Durm, Darmstadt 1891, t. 4, cz. 5, z. 2.
Götz Aly, *Obciążeni „Eutanazją” w nazistowskich Niemczech*, tłum. Viktor Grotowicz, Wołowiec 2015.
Hoffmann Ludwig, *Irrenhaus, Berlin-Buch*, [w:] *Neubauten der Stadt Berlin*, 1908, t. 7.
Irren-Heil-Anstalt, Owinsk, [w:] *Bauausführungen des preußischen Staats*, Berlin 1836, t. 2.
Kearns Robin, Milligan Christine, *Placing therapeutic landscape as theoretical development in Health & Place*, „Health & Place” 2020, vol. 61.
Reil Johann Christian, *Rhapsodien über die Anwendung der psychischen Curmethode auf Geisteszerrüttungen*, Halle 1803.
Roller Christian Friedrich Wilhelm, *Die Irrenanstalt nach allen ihren Beziehungen*, Karlsruhe 1831.
Shorter Edward L., *Historia psychiatrii. Od zakładu dla obłąkanych po erę prozacu*, Warszawa 2005.
Staniewska Anna, *Obłędne Ogrody. Terapeutyczne właściwości krajobrazu jako podstawa kompozycji zespołów szpitali psychiatrycznych XIX i na początku XX wieku*, Kraków 2020.
Staniewska Anna, *Ogrody szpitali psychiatrycznych z przełomu XIX i XX wieku – reinterpretacja*, „Wiadomości

Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 53.

Wielgus Krzysztof, Śródulska-Wielgus Jadwiga, *Konserwacja założeni zieleni Twierdzy Kraków. Zarys problematyki*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62.

Publikacje prasowe / Press publications

Förster Ludwig, Über den Bau und Organisation der Irrenanstalten, „Allgemeine Bauzeitung” 1855, 8.
Pamiętnik XXX-lecia Dziekanki, krajowego zakładu psychiatrycznego pod Gnieznem, „Nowiny Psychiatryczne” 1925, nr II.

Projekty / Projects

Gilmore Renata, „Projekt techniczny rewaloryzacji zabawkowego pocysterskiego parku w Owińskach”, Ośrodek Szkolno-Wychowawczy dla Dzieci Niewidomych im. Synów Pułku w Owińskach, Poznań 2004.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Die Vision: Weltkulturerbe Lengerich Die LWL-Klinik Lengerich war in diesem Jahr Gastgeber für ein außergewöhnliches Kunstprojekt, <https://www.agn.de/projekt/ansicht/lwl-klinik-lengerichhttps://www.lwl-pflegezentrum-lengerich.de/de/Unser-Haus> (dostęp: 20 III 2021).
<https://msit.gov.pl/pl/aktualnosci/5963,Konkurs-Polska-Pieknieje-7-cudow-Funduszy-Europejskich-rozstrzygniety.html> (dostęp: 2 III 2021).
Ogród zmysłów w Owińskach, <https://majawogrodzie.tvn.pl/333,Ogrod-zmyslow-w-Owinskach-odc-604,odcinek.html> (dostęp: 10 III 2021).
Parkanlagen der LWL-Klinik Lengerich, „LWL-Geodatenkultur URL”, <https://www.lwl.org/geodatenkultur/objekt/252585> (dostęp: 20 III 2021).
Rohde Michael, Wolschke-Bulmahn Joachim, *Gärten der Heil- und Pflegeanstalten im 19. Jahrhundert Gartenkunst im Dienste der Krankenpflege*, „Unimagazin Gesundheit mit System” 2004, 3/4, a. 46–49, https://www.uni-hannover.de/fileadmin/luh/content/alumni/unimagazin/2004_gesund/04_3_4_46_49_wolschk.pdf (dostęp: 29 III 2021).
Wachsende Zustimmung und Begeisterung. Landschaftskunstprojekt „Die Vision: Weltkulturerbe Lengerich” ist abgeschlossen, „Offensive Lengerich”, <https://www.offensive-lengerich.de/de/projekte/die-vision-weltkulturerbe-lengerich/> (dostęp: 14 VIII 2021).
Wichniewicz Rafał, *Park „Dziekanki” do rewitalizacji*, <https://www.gniezno24.com/gospodarka/item/22383-park-dziekanki-do-rewitalizacji> (dostęp: 10 IV 2021).

- ¹ Formę adaptacji zieleni stanowią np. tereny po fortyfikacjach; zob. [Wielgus, Środulska-Wielgus 2020, s. 42–54].
- ² Na ten temat zob. m.in. [Kearns, Milligan 2020].
- ³ Wcześniej działały przytulki, w których opiekę nad chorymi ograniczano do nadzoru. Ich stan często był zatrważający, pacjentów bito, krępowano, panowały złe warunki higieniczne; zob. [Shorter 2005, s. 14–18].
- ⁴ Szerzej na ten temat zob. [Götz 2015].

- ⁵ Autorka prowadzi szersze badania nad architekturą pruskich prowincjalnych zakładów dla psychicznie chorych.
- ⁶ Zakład był później rozbudowany o wolno stojące, bardziej kameralne pawilony; zob. [Knecht 1910, s. 230].
- ⁷ Plany są częścią dokumentacji technicznej obecnie przechowywanej w zbiorach AMEOS Klinikum Ueckermünde.
- ⁸ Tematyką tą zajęły się m.in. Anna Staniewska [2020, 2018, s. 55–66] oraz Daria Bręczewska-Kulesza [2018].

Streszczenie

Jednym z ważnych elementów terapii dla psychicznie i nerwowo chorych stosowanej przez alienistów w XIX w. były praca i odpoczynek na świeżym powietrzu, w harmonijnie skomponowanych ogrodach i parkach. Nic więc dziwnego, że duże, zielone przestrzenie szybko stały się jedną z charakterystycznych cech zakładów psychiatrycznych. Ważnym powodem podjęcia niniejszego tematu było zwrócenie uwagi na tę ciekawą, ale mało znaną grupę zabytków, w których zarówno odpowiednio zaprojektowana architektura, jak i zieleń służyły medycynie. Parki i ogrody dawnych azylów nadal odgrywają ważną rolę. Mają znaczenie zarówno ze względów medycznych i rekreacyjnych dla pacjentów szpitali, jak i dla mieszkańców pobliskich osiedli, są istotnym składnikiem ekosystemów. Specyfika tej interesującej grupy zabytków ściśle skorelowanych z zielenią może być pomocna w projektowaniu nowych szpitali dla osób chorych psychicznie i nerwowo.

Abstract

Outdoor work and leisure in harmoniously designed gardens and parks was a major element of therapy for the mentally ill used by alienists in the nineteenth century. It is no wonder that large, green spaces quickly became a distinctive trait of psychiatric facilities. Attracting attention to this interesting but little-known group of heritage sites, in which both suitable designed architecture and greenery served medicine, was an important reason behind engaging in this study. The parks and gardens of old asylums still play an important role. They are significant to hospital patients and the residents of nearby housing complexes both for medicinal and recreational considerations, and are essential elements of ecosystems. The specificity of this interesting group of heritage sites that are closely correlated with greenery can be of aid in the design of new hospitals for persons with psychiatric and psychological disorders.